

СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 1 СОН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 1

INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 1

Бош муҳаррир:

Холбеков Муҳаммаджон

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бош муҳаррир ўринбосари:

Тўхтасинов Илҳом

ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Таҳрир хайъати:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умарўғли

ф.ф.д., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

ф.ф.д., профессор (Озарбайжон)

Бокиева Гуландом

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

ф.ф.д., профессор (Татаристон)

Махмудов Низомиддин

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

ф.ф.д., профессор (Россия)

Жўраев Маматкул

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахыммамед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Жеймс Форт

Мичиган университети (АҚШ)

Умархўжаев Мухтор

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Болтабоев Ҳамидулла

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Дўстмухаммедов Хуршид

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

ф.ф.д. (Грузия)

Юсупов Ойбек

масъул котиб, доцент (Ўзбекистон)

Главный редактор:

Холбеков Муҳаммаджон

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Заместитель главного редактора:

Тухтасинов Илҳом

к.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Редакционная коллегия:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умар оглы

д.ф.н., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Бакиева Гуландом

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

д.ф.н., профессор (Татарстан)

Махмудов Низомиддин

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

д.ф.н., профессор (Россия)

Джураев Маматкул

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахыммамед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Джеймс Форт

Университет Мичигана (США)

Умархаджаев Мухтар

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Балтабаев Ҳамидулла

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Дустмухаммедов Хуршид

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

д.ф.н. (Грузия)

Юсупов Ойбек

отв. секретарь, доцент (Ўзбекистон)

Editor in Chief:

Kholbekov Muhammadjan

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor

Tuhtasinov Ilhom

Ph.D. Ass. Prof. (Uzbekistan)

Editorial Board:

Bakhtiyor Nazarov

academician. (Uzbekistan)

Yakub Umarogli

Doc. of philol. scien., prof. (Turkey)

Almaz Ulvi Binnatova

Doc. of philol. scien., prof. (Azerbaijan)

Bakieva Gulandom

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Minnulin Kim

Doc. of philol. scien., prof. (Tatarstan)

Mahmudov Nizomiddin

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Kerimov Ismail

Doc. of philol. scien., prof. (Russia)

Juraev Mamatkul

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Kurenov Rakhimmamed

Ph.D. Ass. Prof. (Turkmenistan)

Christopher James Fort

University of Michigan (USA)

Umarkhodjaev Mukhtar

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Mirzaev Ibodulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Boltaboev Hamidulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Dustmuhammedov Khurshid

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Lixodzievsky A.S.

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Siddiqova Iroda

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Shiukashvili Tamar

Doc. of philol. scien. (Georgia)

Yusupov Oybek

Ass. prof. (Uzbekistan) - Senior Secretary

Адабиётшунослик

- 37. Po‘latova Sevara Mahmud qizi**
HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY ME‘YORIDAGI LAKUNALAR
(VOBKENT TUMANI MISOLIDA).....6
- 38. Давронова Махфуза Исроиловна**
МАВЗУ ВА МАЗМУНДА МУШТАРАКЛИК.....11
- 39. Давронова Шохсанам Ғайбуллоевна**
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ АНЪАНАЛАРИ ВА ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК
РОМАНЧИЛИГИ.....18
- 40. Qurbonova Oltinoy Bekmurotovna**
IBROHIM G‘AFUROV – SHE‘RSHUNOS.....26
- 41. Мусурманов Эркин Раббимович**
O‘ZBEKISTON HUDUDIDAN XITOYGA YOYILGAN
BUDDAVIYLIK G‘OYASI VA MIFOLOGIYA.....34
- 42. Рузибаева Нигорахон Рахимовна**
ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНТИТЕЗЫ В УЗБЕКСКИХ
И АНГЛИЙСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ.....40
- 43. Тўмарис Бутунбаева**
АЪЗАМ ЎКТАМ ВА МИНҲОЖИДДИН МИРЗО
ШЕЪРИЯТИДАГИ ЎХШАТИШЛАР.....47
- 44. Хажиева Феруза Мэлсовна**
ЖЕЙ ПАРИНИ ИЖОДИДА БИОГРАФИК РОМАН КОНЦЕПЦИЯСИ.....51
- 45. Zoyirova Go‘zal Nematovna**
SAMANDAR VOHIDOVNING EPIGRAF QO‘LLASH MAHORATI.....60
- 46. Охунова Гўзалхон Ҳамдамбековна**
ҲИКОЯ ЖАНРИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....67

Тилшунослик

- 47. Bekmurodova Firuzabonu Normurodovna**
SPECIFIC FEATURES OF CEREMONIES AND THEIR LINGUAPRAGMATIC
MEANING IN UZBEK CULTURE (AS AN EXAMPLE OF WEDDING CEREMONIES).....73
- 48. Каримов Рустам Абдурасулович**
ЎЗБЕК-ИНГЛИЗ ПАРАЛЛЕЛ КОРПУСИ МАТНЛАРИНИ
ЛИНГВИСТИК ТЕГЛАШ МУАММОЛАРИ.....81
- 49. Қурбанов Мухтар Даулетбаевич**
ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ФИТООЙКОНИМЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ.....87

50. Наргиза Рашидова ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЯДА АРАБСКИХ ОДНОКОРЕННЫХ СЛОВ, СВЯЗАННЫХ СО СФЕРОЙ ОБРАЗОВАНИЯ.....	94
51. Рустамов Дилшодбек Абдувахидович НУТҚИЙ ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ.....	104
52. Халилова Рухсора Рауповна ИНТЕРНЕТ МУЛОҚОТЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ТАМОЙИЛЛАРИ.....	113
53. Юлдашева Дилором Нигматовна ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ УЗБЕКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ.....	119
54. Gulchehra Toshpo‘lot qizi Cho‘liyeva OHANG SITUATIV PRAGMATIK TIZIM BIRLIGI SIFATIDA.....	127
55. Mavlonova O‘g‘iloy Hamdamovna КИНОЯНИНГ ОҒЗАКИ, ВАЗИЯТЛИ ВА ДРАМАТИК КЎРИНИШЛАРДА ҚЎЛЛАНИЛИШ АҲАМИЯТИ.....	135
56. Рўзиева Дилфуза Салимбоевна ИНТЕЛЛЕКТУАЛ РОМАН ГЕНЕЗИ СПЕЦИФИК ТАСНИФИ.....	141
57. Бойматова Дилноза Бахтиёровна УНДАЛМАЛИ ГАПЛАРДА ИФОДАЛАНГАН АКСИОЛОГИК МОДАЛЛИКНИНГ ПРАГМАТИК ВА СЕМАНТИК ВАЗИФАСИ.....	147
Таржимашунослик	
58. Кенджаева Гулрух Фаттиллоевна METHODS OF TRANSLATING REALIAS IN THE NOVEL “DAYS GONE BY” BY A.QADIRI.....	153
59. Қўлдошов Ўктамжон Ўрозович ТАРЖИМАДА КОНВЕРСИВЛИК ВА АНТОНИМЛИК МУНОСАБАТИНИНГ БЕРИЛИШИ.....	160
60. Хидирова Гулнора Нарзиевна СИНТАКСИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКИХ ПЕРЕВОДОВ РОМАНА А.КАДЫРИ).....	167
61. Akhmedova Rano Ashurovna THE FEATURES OF TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS.....	174
62. Aripova Kamola Yusupovna THE DISTINCTIVE FEATURES OF TRANSLATION OF THR NOVEL “NIGHT AND DAY”.....	179

Лингводидактика

63. Jalilova Guzal G'ulomovna

‘FLIPPED CLASSROOM’ MODULINING GAPIRISH KOMPETENSIYASINI

RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI: ‘KICHIK GURUHLI MUNOZARA’ TEXNIKASI.....184

64. Ш.Б.Рахимова

НОФИЛОЛОГИК ТАЪЛИМ ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ТАЛАФФУЗ МАҲОРАТИНИ КОММУНИКАТИВ

ЁНДАШУВ АСОСИДА ОШИРИШ.....190

Журналистика

65. Садокат Махсумова

МЕДИА МАКОНДА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ ФАОЛИЯТИДАГИ

ЎЗГАРИШЛАР.....195

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Рустамов Дилшодбек Абдувахидович,
доцент, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Андижон давлат университети, Андижон, Ўзбекистон
E-mail: dilshod_bek@bk.ru

НУТҚИЙ ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-1-51>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада нутқий мулоқот узвлари сифатида нутқий фаолият турлари – гапириш, эшитиш, ёзиш, ўқиш жараёнлари тавсифи, уларнинг мулоқот интенцияси натижадорлигидаги ўрни ва аҳамияти тадқиқ қилинган.

Таянч сўзлар: нутқий фаолият, нутқий мулоқот, прагматика, социопсихопрагматик, гапириш, эшитиш, ёзиш, ўқиш, интенция, рефлексив тинглаш, норефлексив тинглаш.

Рустамов Дилшодбек Абдувахидович,
доцент, доктор философии по филологическим наукам (PhD),
Андижанского государственного университета,
Андижан, Узбекистан
E-mail: dilshod_bek@bk.ru

ВИДЫ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучается описание процессов говорения, аудирования, письма, чтения, которые являются видами речевой деятельности как участников речевого общения, их роль и значение в эффективности коммуникативного намерения.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевое общение, прагматика, социопсихопрагматическая речь, аудирование, письмо, чтение, намерение, рефлексивное слушание, неотрефлексивное слушание.

Rustamov Dilshodbek Abduvakhidovich,
Associated professor, doctor of philosophy
in philological sciences (PhD),
Andizhan State University,
Andizhan, Uzbekistan
E-mail: dilshod_bek@bk.ru

TYPES OF SPEECH ACTIVITY

ANNOTATION

The present article studies the description of the processes of speaking, listening, writing, reading, which are the types of speech activities as members of speech communication, their role and importance in the effectiveness of communication intention.

Keywords: speech activity, speech communication, pragmalinguistics, sociopsychopragmatic, speaking, listening, writing, reading, intention, reflective listening, non-reflective listening.

Ўзбек нуткий мулоқот тизимининг шаклланиши ва тараққиёти мезонлари, самарали нутқ воситаларининг назарий ва амалий аҳамиятини ўрганиш, асосан, “Нутқ маданияти” ва “Нотиқлик санъати” йўналишларида тадқиқ қилиб қилинган бўлса-да, умуммиллий мулоқот фаолияти масалалари ўзбек тилшунослигида махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Нуткий мулоқотнинг ўзига хос миллий маънавиятимиз доирасидаги лингвокультурологик ва социопсихопрагматик қирраларини лингвистик нуқтаи назардан ўрганишнинг назарий асосларини яратиш зарурати бой маданий тарихимизнинг янги қирраларини очишга ва бугунги кундаги амалий аҳамиятини тавсифлашга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Шарқ маънавиятида, хусусан, ўзбек алломалари илмий-адабий меросида “Нутқ одоби”, “Муомала одоби” масалалари алоҳида мавзу сифатида исломий қадриятлар асосида ёритиб бориш доимо эътиборли мавзулардан бири саналган. Бироқ, бу масалалар замонавий тилшунослик нуқтаи назаридан эндиgina ўрганилмоқда [2; 10; 1; 6; 12; 3; 11; 9; 16; 17; 18;].

“Мулоқот жараёнида ҳосил бўладиган нуткий ҳаракатларни алоҳида лисоний бирлик сифатида талқин қилиш ва уларни мазмунан таснифлаш ғоясини илк бор тарғибот қилганлардан бири Оксфорд университети профессори Жон Остин эди.” [10, 7].

Ш. Сафаров нуткий мулоқот тизими Прагмалингвистиканинг тадқиқ объекти эканлигини таъкидлаб, нуткий мулоқот бирлиги сифатида нуткий акт тадқиқига эътибор қаратади ва бу борада Жон Сёрлнинг фикрини келтиради: “...гап белгисининг маълум шароитда яратилиш ва қўлланиши нуткий актдир ва нуткий актлар лисоний мулоқотнинг асосий ва энг кичик (минимал) бирлигидир.” Олим Сёрлчилар ҳар бир нуткий ҳаракатга ягона бир мақсадга (ягона интенцияга) эга бўлган бирлик сифатида қараш тарафдори эканини таъкидлаб, бу назария Почепцов томонидан тўлдирилиб, унинг умумий интенцияни икки қисмга, яъни “бошланғич интенция (мақсад)” ва “натижавий интенция”га ажратиш таклифини маъқуллайди [10, 80]. Биз ҳам мана шу фикрни қўллаб-қувватлаймиз, дарҳақиқат, нуткий акт адресат томонидан қабул қилингандагина, ўз интенционал функциясини бажаради.

Сўзловчи мулоқотга киришар экан, аниқ мақсадни кўзлайди ва у орқали муайян мотивларни бошқаради – тасдиқ (ёки инкор), маслаҳат, Огоҳлантириш, талаб қилиш, илтимос, рухсат бериш (ёки тақиқлаш), шубҳа қилиш (ёки ишонч билдириш), миннатдорлик, ваъда бериш каби. Шу тариқа, сўзловчининг турли-туман коммуникатив мақсадлари (нутқ интенциялари)ни ифодаловчи усул ва воситаларни ўрганишга қаратилган нуткий акт назарияси пайдо бўлди ва ривожлана бошлади.

Коммуникантлар мулоқот жараёнида тилдан фойдаланар эканлар, у ёки бу тарзда нуткий фаолиятга киришадилар. Мутахассислар томонидан нуткий фаолият учун қуйидаги зарурий шартлар мавжудлиги таъкидланади:

1. Психологик. Инсон онгининг заифлиги.

2. Лингвистик. Тилнинг тизим сифатида тузилиши билан воқелик, ночизиқли маъно ўртасидаги туб фарқ. Шундай қилиб, мазмун жиҳатидан ифода даражасига кўра фарқли компонентлар пайдо бўлиши мумкин. Масалан, прессуппозиция таъсири (маълум ёки фараз қилинган) + Сепир-Уорф лингвистик нисбийлик гипотезаси.

3. Мантикий. Нуткий ифодаларни англаш мантикий хулосаларга асосланилади, бунда атайлаб нотўғри томонга йўналтирилган бўлиши мумкин бўлган ҳолатлар билан боғлиқ.

4. Коммуникатив. Иштирокчилар ахборотни етказиш имконини берадиган қўллаб-қувватловчи шартлар, диалог структурасидаги яширин маънолар таъсирига ишонишлари керак.

5. Тилдан ташқари. Майкл Хэллidayнинг таъкидлашича, адресатга нутқ таъсири потенциали нутқ шаклларида эмас, балки одамлар ўртасидаги фикрлаш ва мулоқотга киришга ундайдиган муносабатлар мажмуидадир.

6. Когнитив. Билимларни идрок этиш олам лисоний тасвирининг турли тил ташувчилари томонидан турлича англаниши билан боғлиқ хатолар юзага келиши билан белгиланади.

7. Семиотик. Мулоқот жараёнида унинг икки томони – ахборот узатиш ва тартибга солувчилик имконияти билан белгиланади [22].

Нутқий мулоқот – иштирокчилар ўртасида аниқ ҳаётий мақсадни амалга оширишга қаратилган ўзаро таъсир жараёни бўлиб, нутқий фаолиятнинг муайян турларида субъектлар томонидан фикр-мулоҳазалар асосида амалга оширилади. Асосий таркибий узларининг коммуникатив аҳамиятига кўра нутқ яратувчиси ёки манзили эканлиги ва унинг қандай қабул қилинишига қараб, нутқий фаолиятнинг тўрт тури ажратилади:

- гапириш – тинглаш;
- ёзиш - ўқиш.

Диалектик қонуниятга мувофиқ ҳар қандай ҳодиса, қарама-қарши томонлар бирлиги сифатида кўрилади. Нутқий фаолиятга ана шу нуқтаи назардан ёндашсак, ташқи жиҳатдан (намоён бўлиш шаклига кўра) оғзаки ва ёзма бўлиши мумкин. Ички механизмлар жиҳатидан эса - фаолиятнинг юзага чиқиш механизмлари қарама-қарши томонларининг диалектик бирлигини кузатиш мумкин.

“Хабар узатиш (гапириш) етакчи, фаол жараён (ҳаракат), қабул қилиш (тинглаш) эса иккинчи даражали, пассив бўлиб, гапириш эшитишсиз, ёки аксинча, эшитиш эса гапиришсиз мавжуд бўлмайди, яъни бири иккинчисини тақозо этади. Шундай қилиб, биз гапириш ва тинглаш бир жараённинг ажралмас, диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ томонлари бўлиб, бу бирликнинг фаол, етакчи томони гапириш, тинглаш эса иккинчи даражали, пассив, қарам томони, деган хулосага келамиз” [4]. Худди шу тамойилни ёзиш – ўқиш жараёнига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин.

Энди ана шу нутқий фаолият турларининг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

1. Гапириш. Ҳар қандай фаолият тури сингари, гапириш ҳам ўзига хос тузилишга эга бўлиб, нутқий фаолиятнинг самарали туридир. “Ушбу мураккаб психолингвистик ва психофизик жараён нутқ ва тушуниш ҳаракатлари тўплами вазифасини бажаради. Агар тинглаш пайтида жараён шакли идрок этишдан англашга ўтадиган бўлса, гапиришда бунинг акси бўлади, жараён тушунишдан шаклга ўтади” [7]. А.А.Леонтьев ушбу нутқ ҳаракатининг тузилишини уч фазадан иборат жараён сифатида тақдим этади:

- Нутқий фаолиятни режалаштириш;
- Фаолиятни амалга ошириш;
- Мўлжалланган вазият билан олинган натижани таққослаш, бунда қуйидаги босқичлар ажратилади:

1. нутқий ниятни шакллантириш;
2. ифодаланадиган фикрнинг ички режасини қуриш;
3. сўзларни танлаш ва грамматик шакллантириш;
4. фикрнинг ташқи ифодаси [5].

Гапириш оғзаки нутқ жараёни бўлиб, сўзловчи лисоний товушлар занжирини талаффуз қилиш, яъни нутқий фаолият орқали адресат билан бевосита мулоқотга кириша олади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, фан-техника тараққиёти натижасида коммуникация тизимларининг кескин ривожланиши туфайли оғзаки нутқни ҳам аудиовизуал воситалар орқали билвосита узатиш, яъни турли тасма ва магнит ёзувлари, видеотасвирлар орқали бошқа (фарқли) замон ва маконда адресатга узатиш имконияти шаклланди.

Гапиришга қўйиладиган асосий талаб шуки, баён қилинаётган оғзаки нутқ грамматик ва орфоэпик жиҳатдан саводли, тушунарли, мантиқан изчил бўлиши керак, акс ҳолда у алоқа воситаси бўлиб хизмат қила олмайди.

“Гапириш усулини овоз баландлиги, гапириш тезлиги ва ифоданинг равшанлиги жиҳатидан кўриб чиқиш мумкин. Бу хусусиятлар нафақат сўзловчи шахсининг индивидуал жиҳатлари билан, балки миллий ўзига хослик ва ижтимоий нуқтаи назардан ҳам шаклланади [14, 21]. Олима ўз фикрини далиллаш учун руслар назарида одатий француз нутқи жуда тез ва италянча гапириш услуги ўта жарангдор деб қабул қилинишини таъкидлайди.

Демак, бу борада меъёр тушунчаси ҳар бир халқнинг ўз миллий-маданий қобиғи доирасида шаклланади. Шарқ маънавиятида, хусусан, ўзбек алломалари илмий-адабий меросида “Нутқ одоби”, “Муомала одоби” масалалари алоҳида мавзу сифатида исломий қадриятлар асосида ёритиб бориш доимо эътиборли мавзулардан бири саналган. Бироқ, бу масалалар замонавий тилшунослик нуқтаи назаридан кам ўрганилган.

Хусайн Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний” асарининг “Сухбат одоби ҳақида” фаслида сўзловчиларни икки тоифага – мартабага эришганлар (билим ва тафаккурда маълум бир босқичга етганлар – изоҳ бизники) ва мартабага етмаганлар (ёш шогирд ва толиблар)га ажратади ва ҳар икки тоифага муайян нутқ талабларини қўяди. Бу талаблар, хусусан, 2-тоифа сўзловчилар учун айtilган қоидалар бугунги кун мулоқот маданияти жиҳатидан ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

“Агар мартабага етмаганларнинг сухбат одоби нечта деб сўрасалар, бу ҳам саккизта деб айтгил.

Биринчидан, сўрамагунча гапирмасин.

Иккинчидан, гапираётганда овозини баланд кўтармасин.

Учинчидан, гапираётганда ўнг - у сўлига қарамасин.

Тўртинчидан, ғаразли ва кинояли гапларни гапирмасин.

Бешинчидан, каттиқ гапирмасин ва бетга чопарлик қилмасин.

Олтинчидан, пушаймон бўлмаслик учун ўйлаб гапирсин.

Еттинчидан, одамлар гапини бўлиб сўз қотмасин.

Саккизинчидан, кўп гапирмасин, Чунки кўп гапириш акли ноқислик белгисидир. Оз бўлса ҳам соз гапиришни шиор этсин” [15, 165].

Ўзбек тилида овоз тембрига кўра баланд, қичкириб гапириш, бақириб гапириш, жарангдор, оддий, секин, пичирлаш; нутқ темпига кўра тез, оддий секин; талаффуз аниқлиги даражасига кўра, аниқ, равон, “шуваб гапириш”, “минғирлаб гапириш” усулларида бири сўзловчининг биопсихофизиологик ҳолати ёки мулоқот хулқи талаблари асосида юзага келади. Булардан ташқари, олдиндан тайёр матнни ёдлаб ёки унга ёндашиб гапириш усуллари ҳам мавжудки, улар ҳам коммуникант(лар)га қаратилган бирор нутқий интенцияга асосланган ҳолларда мулоқот жараёни материали, яъни дискурс саналади. Тилшунослик нуқтаи назаридан бу ҳодисаларнинг назарий масалалари деярли ўрганилмаган.

Гапириш оғзаки нутқ жараёни сифатида тўғри ва аниқ талаффуз, лексик ва грамматик тил бирликларида фойдаланиш малакасини талаб қилади. Оддий сухбатда сўзловчи нутқи нутқ жараёнида тўғридан-тўғри пайдо бўлади, коммуникаторлар нутқий жараёни бир-бирига жавобан йўналтириб давом эттирадилар. Аммо олим, депутат ёки лектор маърузаси, расмий шахснинг аудиторияга қаратилган сухбати, шунингдек, ўқувчи (талаба)нинг мавзунини қайта баён қилиши ҳам гапиришнинг бир тури саналса-да, у олдиндан тайёрланиши, эмоционалликдан ҳолилиги, бир оз расмий тус олиши, илмий ва оммабоп услубда яратилганлиги, асосан, монолог тарзида баён қилиниши билан ажралиб туради.

Тинглаш (синоними: эшитиш, эшитмоқ). Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “эшитмоқ” шаклида берилган. Эшитмоқ. 1. Товушни эшитиш аъзоси орқали қабул қилмоқ; қулоғига кирмоқ, чалинмоқ. Кимнингдир инграганини эшитди. Отнинг кишнаганини эшитди.

2. Диккат-эътибор билан, маъно, мазмунини ҳам англаш, ўзлаштириш мақсадида қулоқ бермоқ; тингламоқ. У Меъморнинг гапларини эътироз билдирмай эшитар, бош кимирлатиб тасдиқларди. Мирмуҳсин, Меъмор [13, 65].

Мулоқот тизимида оид атама сифатида қабул қилинган тушунча сўзнинг 2-маъноси баён қилинган тавсифга тўғри келади. Бу жараён нафақат сўзловчи томонидан узатилган

ахборотни эшитиш, балки ундаги маълумотдан хабардор бўлиш, таҳлил қилиш қобилиятини ҳам англатади. Психоллингвистикада тинглашнинг уч босқичи ажратиб кўрсатилади:

Биринчи босқич – маълумот олиш, уни кўриш ва эшитиш каби ҳислар ёрдамида идрок этиш. Бу ҳолда кўриш фаолияти кўшимча равишда хабарни етказиш ва идрок этиш хусусиятига эга новербал сигналларни ҳам қабул қилишга ёрдам беради.

Иккинчи босқич – бу таҳлил, синтез ва баҳолаш каби операциялар орқали инсон миясида содир бўлган маълумотларни қайта ишлаш. Ушбу босқични одам ўз суҳбатдоши баён қилган фикрнинг маъносини тушунишга ҳаракат қиладиган босқич деб ҳисоблаш мумкин.

Учинчи босқич – олинган маълумотни тушуниш натижасида юзага келадиган реакция. Ушбу босқичда сўзловчи адресатнинг ўз нутқи (маълумоти) қандай муносабатда бўлишини кўради ва эшитади. Адресат, ўз навбатида, ахборотни олгани ва тушунганини турли хил воситалар билан тасдиқлайди [7].

Австриялик машҳур психолог ва педагог А.Адлернинг бу борадаги назарий асослари диққатга сазовор. Олим тинглашнинг энг муҳим узвлари сифатида товушларни қабул қилиш, диққатни жамлаш, тушуниш, ёдда сақлаб қолиш ва жавоб бериш ҳолатларини қайд этади. Демак, тинглаш жараёнида тингловчининг физиологик, когнитив, коммуникатив фаолияти умумлашади.

Овозни идрок этиш – тинглашнинг физиологик жиҳати. Бу товуш тўлқинининг кулоққа таъсир қилиш жараёни. Шу билан бирга, бу тинглашнинг асосий нуқтасидир. Физиологик муаммолар туфайли у заифлашиши мумкин. Бу эса мулоқот жараёнига салбий таъсир қилиши мумкин.

Диққатни жамлаш – психологик жараёндир. Ахборотни танлаш, вазиятга эътибор қаратиш қобилияти, бу ерда ва ҳозир содир бўлаётган воқеалик, сўзловчи қандай маълумот узатаётганлиги, унинг ғоя, фикр ёки ҳис-туйғуларини ўзиникига аралаштирмаган тушунишга ҳаракат қилиш. Коммуникантлар ўзаро тақдим этилаётган хабарларни филтрлашади ва кераклисига эътибор қаратадилар. Эҳтиёж, истак, қизиқиш, жисмоний ва ҳиссий ҳолатлар тингловчининг нимага эътибор қаратишини белгилайди. Бироқ, хабарга эътибор, ҳатто ҳақиқий бўлса ҳам, тингловчи сўзловчини тўлиқ тушунаётганлигига кафолат бермайди.

Тушуниш – бу фикрлаш жараёни, хабарнинг маъно ва мазмунини англаш қобилияти. Тингловчи қуйидаги шартлар асосида хабарни тушунишга эришиши мумкин:

- 1) тилнинг синтактик ва грамматик қоидаларини билиши.
- 2) мулоқот вазиятига оид хатти-ҳаракатлар тўғрисида муайян маълумотларга эга бўлиши. Масалан, дўстона мулоқотда хабар манбасини билиш, сўзловчи дўстининг ҳақоратли изоҳи ҳазилми ёки тажовузкорлигини аниқлашга имкон беради.
- 3) тингловчининг коммуникатив ва янада кенгроқ - ижтимоий муомалага лаёқатлилиги.

Ахборотни эслаб қолиш қобилияти, хусусан, бир қатор омилларга боғлиқ. Гарчи кўпчилик суҳбат тафсилотларини жуда кам эслаб қолишса-да, сўзловчи борасидаги умумий таассуротни сақлаб қолишади, айниқса, яқинлар ва муҳим одамлар билан муносабатлар ҳақида гап кетганда. Яқинлик, ишонч ва меҳр қанчалик баланд бўлса, шунча кўпроқ эътибор қаратилади.

Жавоб бериш. Тинглашнинг якуний босқичи хабарга жавоб, яъни тингловчининг сўзловчига қаратилган коммуникатив ҳаракатини назарда тутати. Шахслараро мулоқот жараёнида тингловчи жавоби унинг мулоқот ва муомала лаёқати даражасига боғлиқдир.

Жорж Келли томонидан тавсифланган тинглашнинг рефлексив ва норефлексив турларига ҳам мутахассислар эътибори анча оммалашган.

1. Рефлексив тинглаш - нутқга фаол аралашуш, мулоқот учун қулай шароитлар яратиш, бунда адресат суҳбатдошга ўз фикр ва ҳис-туйғуларини ифода этишига ёрдам беради.

Рефлексив тинглашнинг уч асосий техникаси мавжуд:

- 1) тушунтириш (саволнинг баёни),
- 2) парафраза (қайта ҳикоя қилиш),
- 3) туйғуларни акс эттириш.

2. Норефлексив тинглаш - бу адресатнинг суҳбатдош нутқига аралашмасдан диққат билан сукут сақлаш қобилиятидир [Бу ҳақда қаранг: 7].

Муайян вазиятга энг мос келадиган эшитиш турини танлаш имкониятига эга бўлиш муҳимдир. Эффе́ктив тинглашнинг зарурий шарти (агар бу телефон орқали суҳбат бўлмаса) суҳбатдошлар ўртасида кўз билан алоқа қилишдир. Рус одоб-ахлоқ меъёрлари сўзловчиларнинг бир-бирларига қарашларини, бундан ташқари, эҳтиёткорлик ва қизиқишни талаб қилади [22]. Ўзбек миллий менталитетида эса суҳбатдошнинг кўзига тик қараб гаплашиш салбий баҳоланади ва бундай ҳолатлар дискурсив вазиятга кўра турлича фарқланади.

Иброҳим ибн Жунайд дейди: “Бир донишманд ўз ўғлига дебди: “Эй ўғилчам, гўзал гапиришни ўрганганингдек, гўзал тинглашни ҳам ўрган. Албатта, гўзал тинглаш суҳбатдошнинг сенга ўз сўзларини тўла айтиб бўлгунича гапириш имкониятини беришинг, унга юзланиб ўтиришинг, ўзинг билган нарсаларни гапирса ҳам унинг сўзларига аралашмаслигингдир” [21].

Эркакларнинг тинглаш услуби мантикий далиллар ва муҳим жиҳатлар ва натижаларга йўналтирилганлиги, бутун манзарани кўришга ва тинглашнинг мумкин бўлган (ижобий ва салбий) оқибатларини баҳолашга интилиш билан тавсифланади.

Аёлларнинг тинглаш услуби алоқа жараёнида ҳиссиётнинг эмоционаллиги, тафсилотлар ва хусусиятларга жавоб бериш, ҳиссиётларга, интуитивликка йўналтирилганлиги билан ажралиб туради [22].

Г.Г.Почепцов эшитувчи фактори ҳақида фикр юритар экан, дискурс жараёнида адресант-адресат суҳбатидан ташқари учинчи шахс ҳам бўлиши мумкинлигига эътибор қаратади: “бизнинг мулоқотимиз шахслараро бўлганда ва биз диалоглар кураимиз, турли хил маълумотлар алмашамиз, “нутқий майдон”да “шу ерда ва ҳозир” фақат сўзловчи ва унинг суҳбатдоши, эҳтимол яна кимдир бўлиши мумкин. Шунинг учун, адресат, яъни нутқ кимга йўналтирилганлиги ҳақида гапирганда, коммуникантдан ташқари яна кимдир, суҳбатимиз учун ортиқча, (баъзан эса алоқадор) одамлар ҳам бўлиши мумкинлиги каби ҳолатларни кўздан қочирмаслик керак. Бу кимдир “у” “мен” ва “сен” ўртасидаги мулоқотда қатнашмайди, аммо барибир, у шундай масофада бўлар экан, ихтиёрий ёки беихтиёр тингловчига айланиши мумкин” [8, 84-89]. Худди ана шундай ҳолатни Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” асарида кузатишимиз мумкин. Мирёкуб Нойиб тўранинг уйида ўтириб, беихтиёр тўра ва инженернинг суҳбатига “гувоҳ” бўлади. Улар бу сартнинг – маҳаллий аҳоли вакилининг ақлига, зийраклигига етарли баҳо бермайдилар-да, уни назар-писанд қилмаган ҳолда махфий ишлар ҳақида учинчи шахс иштирокида бемалол суҳбатлашадилар. Адресант кўзда тутмаган ҳолдаги “натижавий интенция” ҳосил бўлади. Пировардида, ана шу суҳбатда тилга олинган маълумотлар Мирёкуб учун чексиз бойлик манбаи бўлиб хизмат қилади.

Мирёкуб поезднинг қаерлардан ўтишини билиб олган эди. Ўша суҳбатда унинг қулоғи бир диккайди, жуда ажойиб диккайди, лекин!

Ана ўшанда поезднинг ўтиш жойларини миясига жойлаштирган эди. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, безовталиқ ҳаракатга ва ишга айланди. Бир ойга етар-етмас, ўша келажак поезд йўли бўйларидан Мирёкуб жуда кўп— бир неча юз десатин ер сотиб олди. Ерларнинг ҳаммаси деярлик сувсиз, нообод, ташландиқ ерлар эди. Шунча кўп ерга қанча оз пул кетди. Кўплар бу шошилиш савдони билмадилар; билганлар Мирёкубни “жинни бўлибди”, дедилар.

Ширкат поезд йўли солишга ижозат олиб, тайёргарликларга киришгандан кейингина, Мирёкуб қилган ишини нойиб тўрага айтди.

— Сен худди бир америкаликка ўхшайсан, Мирёкуб! — деди тўра. (Чўлпон “Кеча ва кундуз” романи)

Ёзиш (хат). Сўздаги товушлар тизимининг ҳарфлар орқали ифодаланиши. Гапириш каби ёзиш фаолияти орқали инсон бирор ахборот узатади, мулоқотга киришади. Лекин бу фаолият коммуникантлараро бевосита эмас, билвосита амалга оширилади. Чунки узатилган фикрни адресат тўғридан-тўғри эмас, балки ёзув (хат) орқали қабул қилади. Гапириш ва эшитиш жараёни бир вақтда ва бир маконда содир бўлса, ёзиш ва ўқиш ҳаракати коммуникантлар томонидан турли замон ва маконда алоҳида - алоҳида содир этилиши билан фарқ қилади. Айтиш мумкинки, оғзаки суҳбат диахрон шаклда бўлса, ёзма мулоқот ҳам диахрон, ҳам синхрон хусусиятга эга.

Ёзишнинг ҳам ўзига хос тавсифий хусусиятлари мавжуд. Масалан, сўзловчи (ёзаётган шахс) ёзиш техникасини эгаллаш, ёзма нутқини ривожлантириш мақсадида ёзган ёзувлари (унда ахборот ёки ҳиссий воқелик мавжуд бўлса ҳам) коммуникатив вазифа бажармайди, чунки у реципиент учун мўлжалланмаган бўлади.

Демак, коммуникатив ёзув адресатга қаратилган бўлади. Ёзиш - бу мулоқот шакли бўлиб, график белгиларга асосланган тил тизимидаги сўз бойлиги, грамматика ва семантикадан, шунингдек тиниш белгилари ва рақамлар тизимидан фойдаланади. Ушбу кўринадиган белгилар тўплами воситасида ёзиш натижаси матн деб номланади. Ёзилган матн ҳам оғзаки нутқ шакли асосида лингвистик системага амал қилади. Мулоқот мақсадидаги ёзув тилнинг субстанциал парадигмасига асосланадиган нутқий ҳодисадир.

Ёзма матннинг кўплаб хилма-хил жанр турлари ва уларнинг барчаси муаллиф мақсадни белгилаш, адресатга йўналтириш ва мулоқотнинг бошқа умумий қоидалари билан боғлиқдир. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, матнларнинг ҳаммаси ҳам дискурсив мулоқот учун хизмат қилади, деб айтолмаймиз. Демак, олдимизда коммуникатив мақсадли матнларни фарқлаш масаласи кўндаланг бўлади. Бизнингча, бунда матннинг адресатга йўналтирилганлиги ва нутқий таъсир элементларига эга эканлиги асосий мезон бўлиши керак. Бундай матнларни ўзбек тилшунослигида тан олинган нутқ услублари доирасида таснифлашни маъқул кўрдик. Шундай қилиб, ўрганилаётган масала нуктаи назаридан фақат мулоқот доирасида амал қиладиган ёзма матнларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Расмий – идоравий услуб: шартнома, нота, буйруқ, эълон, талабнома, ариза, эксперт хулосаси, ҳисобот, алоқа хати, тақдимот, пресс-релиз.

2. Илмий услуб: илмий мақола, маъруза, монография, диссертация, дарслик, қўлланма, реферат, рецензия, тақриз, аннотация, конспект. Айрим илмий манбаларда булар академик (билим олиш жараёни) ёзувлар сифатида талқин қилинади [20].

3. Оммабоп услуб: мақола, маъруза, очерк, репортаж, фельетон, интервью, реклама, эълон, шиор, плакат.

4. Бадиий услуб: роман, қисса, ҳикоя, шеър каби адабий жанрлар. Бадиий матн бу ёзувчи ёки шоирнинг ўқувчи(адресат)га қаратилган ёзма нутқи.

5. Сўзлашув услуги: хат, хабарнома (сообщение), васиятнома. Замонавий технологиялар асосида сўзлашув услубининг ёзма нутқ шакли пайдо бўлганлиги хусусидаги изланишларимизни ўрни билан баён қиламиз.

Ўқиш - бу мулоқотнинг босма ёки қўлда ёзилган матнлар инсон томонидан қабул қилинадиган ўзига хос шаклидир. Ўқиш жараёни ва унинг натижаси - маълумот олиш - одамларнинг коммуникатив ва ижтимоий фаолиятида катта аҳамиятга эга. Ёзма мулоқотнинг ушбу шакли инсоният томонидан ҳаётнинг турли соҳаларида тўпланган тажрибаларнинг узатилишини таъминлайди, ақл-идрокни ривожлантиради, ҳиссиётларни чархлайди, яъни ўргатади, ривожлантиради, тарбиялайди.

Ўқиш нутқий фаолиятнинг асосий турларидан биридир. "...ўқиш - бу, авваламбор, сўзларнинг товуш шаклини уларнинг график (ҳарф) модели бўйича қайта яратиш жараёни" [19]. Шуни таъкидлаш керакки, ўқиш жараёнининг бирлиги бўлган сўзлар орқали ўқувчи матн мазмунини яратади ва хабар мазмуни ва маъносини англайди. Ўқиш жараёни икки хил функция бажаради: ўқувчи ўқиш жараёнида матндаги маълумотларни ўзи учун қабул қилади, овоз чиқариб ўқишда эса ўзга тингловчига етказиш мақсад қилиб олинади. Ўқишнинг биринчи вазифаси англаш, иккинчиси эса тинглаш билан боғлиқ. Юқорида

“ёзиш” тушунчаси доирасида таснифланган ёзма матнлар ўқиш объекти саналади. Ва бу матнларнинг ҳар бир турининг коммуникатив мақсади, ўз адресати, ўқиш услуби, англаш даражаси мавжуд. Ана шундай мураккаб жараёнинг прагматик қонуниятларини ўрганиш эса ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Ўзбек тилшунослигида бадий матнларни ўқиб англаш борасида жуда кўп ва ранг-баранг бевосита ёки билвосита тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, бошқа услубий хосланган матнлар борасида бундай деёлмаймиз.

Ўзбек тили таълими бўйича Давлат таълим стандартларида оғзаки ва ёзма саводхонлик, аниқ ва изчил гапириш, савол бериш ва саволларга жавоб бериш, фикр юритиш, матн ярата олиш компетенцияларини босқичма-босқич шакллантириб бориш кўзда тутилган.

Албатта, тинглаш ва гапириш, ўқиш ва ёзиш бир-бирига боғлиқ, бир-бирисиз мулоқот шакллана олмаслигини назарда тутган ҳолда тизимли ёндашувни талаб қилади. Бу эса тил таълими жараёнида товуш→ сўз→ гап→матн динамикасини ўрганиш билан бирга матн ярата олиш, ўзгалар нутқини тинглаш, ўйлаш ва таҳлил қилиш, қўйилган саволларга тўғри жавобларни танлаш, хулосалар чиқариш компетенцияларини шакллантириш жараёнини тўлиқ таъминлаш бугунги кунда она тили таълими тизими олдида қўйилган стратегик мақсаддир. Зеро, тинглаш ва гапириш, ўқиш ва ёзиш қобилиятларини тўлиқ ўзлаштирган, мулоқот лаёқати ривожланган инсоннинг жамиятга мослашиши осонланлашади, саводли кишининг ҳаётда ўз ўрнини топиши, турмушдаги бошқа кўникмаларни эгаллашда муваффақият қозониши табиий.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Искандарова Ш. Ўзбек нутқи одатининг мулоқот шакллари. Филол.фан.номз...дис. – Самарқанд, 1993. – 141 б.
2. Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 267 б.
3. Қурбонова М. А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2009. – 20 б.
4. Ламзин С.А. О видах речевой деятельности в обучении иностранным языкам. <https://cyberleninka.ru>
5. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
6. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фан. д-ри. ...дисс.автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2000. – 47 б.
7. Попыкина А.А., Бенеш Н.И. Слушание и говорение, как навыки функциональной грамотности. / Электронный научный журнал <http://eduherald.ru/ru/issue>
8. Почепцов Г.Г. Слушатель и его роль в актах речевого общения.// Языковое общение: Единицы и регулятивы: Межвузовский сборник научных трудов. Калинин, 1987.
9. Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хосланиши. филол. фан. номз... дисс. – Т., 2008 й.
10. Сафаров Ш. Прагматингвистика. Монография. – Тошкент., 2008 й.
11. Сафаров Ш., Тоирова Г., Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007. – 40 б.
12. Тоирова Г.И. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) дисс. автореф. – Т., 2017. – 50 б.
13. Ўзбек тилининг изохли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Т.: ЎЗМЭ, 2008. – 571 б.
14. Формановская Н.И. Культура общения и речевой этикет. – Москва: ИКАР, 2005. – 250 с.
15. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний // Шарқ юлдузи, 1993. –№ 3-4. – 165-б.

16. Шаҳобиддинова Ш. Татбиқий тилшунослик тезислари. // Андижон давлат университети илмий хабарномаси, 2016. – №3. – Б.81-84.
17. Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси. – Андижон: 2012. – 87 б.
18. Шаҳобиддинова Ш., Юлдашева Ш. Интернет мулоқоти ва унинг тадқиқига доир айрим мулоҳазалар. // Андижон давлат университети илмий хабарномаси, 2018. – №2. – Б.85-88.
19. Эльконин Д.Б. Как научить читать детей. // <http://psychlib.ru/mgppu/EPr-1997>
20. <https://avalon-linguistic.com/ru/services/napisanie>
21. <https://islom.uz/maqola/2397>
22. <https://studfile.net/preview/4309816>

СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 1 СОН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 1

INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 1